

Ks. JAN KLINKOWSKI

GENEZA I ROZWÓJ KALENDARZA¹ KOPTYJSKIEGO

Człowiek od zarania dziejów próbuje porządkować dwie płaszczyzny swego funkcjonowania: przestrzeń i czas. Próby organizowania przestrzeni wielokrotnie w historii kończyły się sytuacjami konfliktowymi, a dziś stajemy wobec nowych zagrożeń, wynikających z degradacji środowiska naturalnego. Osiągnięcia cywilizacyjne nie byłyby możliwe bez uporządkowania drugiej płaszczyzny ludzkiej działalności, jaką jest czas. Człowiek dostrzegł, że zmieniają się pory roku i zrozumiał, że zmianami tymi rządzą jakieś prawidłowości. Grecy ubóstwili te przyczyny w postaci Chronosa, który przedstawiał upływ czasu i Kajrosa, który personifikował stosowną chwilę do podjęcia czynności. Egipcjanie powiązali rytm czasu z życiem gospodarczym kraju, tak bardzo zależnego od wylewów Nilu. Jednak ten obecny przepływający czas był dla nich dopiero początkiem czasu, który zrealizuje się w zaświatach. Stąd życie Egipcjan było nastawione na zbudowanie sobie domu na „zachodzie”, czyli na życie po śmierci. Czas obecny był zatem o tyle ważny, o ile przygotowywał życie w czasie, który zrealizuje się po śmierci. Egipcjanie, przyjmując chrześcijaństwo, zachowali wiele tradycji,

¹ Słowo kalendarz pochodzi z łac. *Calendarium* oznaczającą księgę dłużniczą bankierów rzymskich, a wywodzi się od *Calendae*,

w których się wychowali. Przechowali także sposób mierzenia czasu w postaci starożytnego kalendarza, który wypełnili nowymi treściami.

1. Geneza.

Geneza kalendarza koptyjskiego tkwi w kalendarzu egipskim. Wybierzmy się zatem nad Nil i przyjrzyjmy się sposobowi porządkowania czasu przez starożytną cywilizację Egiptu. Rolnictwo i całe życie Egiptu było uzależnione od Nilu. Wody tej rzeki spływają z gór we wschodniej Afryce do Morza Śródziemnego. Każdego roku w lipcu Nil przybiera i zalewa pola wzdłuż swych brzegów. Dzięki temu pustynia zostaje nawodniona i użyźniona mułem. Egipcjanie zaobserwowali, że przed wylewem Nilu następuje heliakalny wschód Psiej Gwiazdy, czyli Syriusza (po grecku Sothis), czyli pierwsze pojawienie się gwiazdy na wschodnim niebie tuż przed wschodem słońca². W miarę upływu dni w roku gwiazda wschodzi przed świtem nieco wcześniej niż poprzedniej nocy, aż po pewnym czasie zachodzi o świcie. Potem Syriusz pozostaje niewidoczny przez 70 nocy, aż wreszcie znowu następuje jego wschód heliakalny. Ponowne pojawienie się Syriusza po 70-dniowej podróży po „świecie podziemnym” oznaczało rozpoczęcie pory roku, którą Egipcjanie zwali „akhet”, czyli „wylew”. Była to pierwsza z trzech rozróżnianych pór roku – pozostałe nosiły nazwy „peret” („czas żyzności”) oraz „shomu” („czas zbiorów”). Zauważono, że okres pomiędzy kolejnymi wschodami heliakalnymi Syriusza wynosi w przybliżeniu 365 dni. Przyjęto zatem, że każdy rok będzie li-czył 365 dni podzielonych na 12 miesięcy po 30 dni. Pozostałe 5 dni (nazwane przez Greków *epagomenalnymi*) umieszczano na końcu roku i traktowano je jako dni świąteczne³.

---

gdyż w *Kalendy* płacono odsetki. Zob. *Mała encyklopedia kultury antycznej*. Red. Z. PIŚCZEK. Warszawa 1966 s. 360.

2 Wydaje się, że do tego wydarzenia nawiązywał już najstarszy

Te ostatnie pięć dni starego roku i dzień Nowego Roku (lipiec) były dniami wolnymi od pracy w Egipcie⁴. Egipcjanie dzielili każdy miesiąc na trzy tygodnie po dziesięć dni, każdy dzień zaś liczył 24 godziny⁵.

Kalendarz egipski posiadał następujące miesiące:

- I – Thot
- II – Paophi
- III – Athyr
- IV – Cohiac
- V – Tybi
- VI – Mesir
- VII – Phanemoth
- VIII – Pharmouti
- IX – Pachons
- X – Payni
- XI – Epiphi
- XII – Messori
- XIII – Nisi/Kebus⁶

Ponieważ w takiej wersji rok jest średnio krótszy o ćwierć doby od roku zwrotnikowego, dlatego po każdym 4 latach zaczynał się o dobę wcześniej w stosunku do pór roku. A nadto po 1460 latach opóźnienie wyniosłoby już cały rok, dlatego podjęto próby synchronizacji tego kalendarza z księżycowym. W XVII stuleciu przed Chr. taką próbę podjął Salitis, władca azjatyckiego pochodzenia z ludu Hyksosów, który najechał na Egipt. Wprowadzono wówczas zasadę dodawania co cztery lata dodatkowego dnia dla wyrównania kalendarza z cyklem słonecznym. Jednak po wyparciu Hyksosów z Egiptu zaniechano używania zreformowanego kalendarza⁷. Ostatecznie dopiero Ptolemeusz III Euergetes dekretem ogłoszonym w 239 roku postanowił, że co 4 lata na-

---

kalendarz z ok. 4000 lat przed Chr.

3 E. G. RICHARDS. *Odmierzanie czasu. Najważniejsze kalendarze w dziejach świata*. Warszawa 1999 s. 146 n.

4 K. A. KITCHEN. *Ramzes Wielki i jego czasy*. Warszawa 2002 s.

leży dodawać dodatkowy dzień. Konserwatyzm społeczeństwa egipskiego sprawił, że ów dekret został wprowadzony w życie dopiero przez Oktawiana Augusta 29 sierpnia 23 roku przed Chr. Kalendarz ten zwany jest aleksandryjskim. Nieco wcześniej kalendarz słoneczny przejęli Rzymianie. Wprowadził go w 46 r. przed Chr. Juliusz Cezar za radą astronoma egipskiego Sosigenesa. Co 4 lata dodawano dodatkowy dzień. Jednak co 128 lat następowało przesunięcie o jeden dzień. Kalendarz ten nazywany jest juliańskim. Funkcjonuje on po drobnych korektach w Kościele prawosławnym. Kolejną reformę przeprowadził papież Grzegorz XIII w 1582 r. na podstawie opracowania Christophera Claviusa. Do kalendarza egipskiego nawiązuje wspólnota w Qumran posiadająca kalendarz słoneczny, składający się z ośmiu miesięcy 30-dniowych i czterech 31-dniowych. W sumie 364 dni i 52 pełne tygodnie. Wydaje się, że co 24 lata dodawano jeden miesiąc dla dostosowania kalendarza do pór roku⁸.

Stosowanie kalendarza wymaga również punktu odniesienia, od którego zaczyna się liczyć kolejne lata. Częstym zwyczajem w starożytności było stosowanie intronizacji króla jako punktu odniesienia do liczenia kolejnych lat. Czyniono tak między innymi w starożytnym Egipcie, Babilonii i Izraelu⁹. Nadworny historyk Ptolomeusza II, Meneton sporządził około 282 r. przed Chr. wykaz faraonów i dat ich panowania, co umożliwiło uporządkowanie chronologii egipskiej. Grecy wprowadzili datę pierwszej olimpiady w 776 r. przed Chr. jako punkt odniesienia dla liczenia lat. Rzymianie natomiast przyjmowali datę założenia Rzymu w 753 r. przed Chr. jako punkt wyjścia dla swojej ery (*Ab urbe condita*). Ten sposób liczenia lat wprowadził Marcus Terencjusz

---

176.

5 P. JOHANSON. *Cywilizacja starożytnego Egiptu*. Warszawa 1997 s. 114.

6 RICHARDS. *Odmierzanie*. s. 148.

7 E. GIGLEWICZ. *Kalendarz egipski*. W: *Kalendarze*. Red. E. Gi-

Warron (116-27 przed Chr.)¹⁰. Znana była era aleksandryjska¹¹, rozpoczynająca się od śmierci Aleksandra Wielkiego w 324 r. przed Chr. Era Seleucydów, rozpowszechniona aż do naszych czasów w regionie syryjskim, zaczyna się od założenia dynastii przez Seleukosa I Nikatora w 312 r. przed Chr. Dla mieszkańców Antiochii przełomowym wydarzeniem było zwycięstwo Juliusza Cezara nad Pompejuszem w 48 r. przed Chr. i od tej daty zaczęli liczyć kolejne lata¹².

Erę chrześcijańską wprowadził Dionizy zwany Małym (Dionysios Exiguus). Był on opatem w Scytii (obecnie Mołdawia) i w swoich pismach na temat Wielkanocy po raz pierwszy zastosował nową erę (532 r. po Chr.), która rozpoczęła się 1 stycznia pierwszego roku po narodzinach Chrystusa (Anno Domini 1). Narodziny Chrystusa zatem przypadły na 25 grudnia 753 r. od założenia Rzymu¹³. Dionizy użył nowej ery do numerowania lat, ponieważ nie chciał wiązać chrześcijaństwa z postacią Dioklecjana.

2. Kalendarz koptyjski.

Kościół koptyjski jako punkt odniesienia dla swojej ery przyjął czas wielkich prześladowań za cesarza Dioklecjana (284-305)¹⁴. Prześladowania na terenie Egiptu wybuchły już za cesarza Nerona (54-68) i na ten czas umiejscawia się w tradycji koptyjskiej śmierć św. Marka Ewangelisty w Aleksandrii¹⁵ (wspomnienie liturgiczne 30 Barmuda). Od jego postaci wywodzi się nieprzerwany łańcuch 117 patriarchów Kościoła koptyjskiego. Podanie

GLEWICZ. T. 2. Lublin 2003 s. 20 n.

8 P. MUCHOWSKI. *Komentarze do rękopisów znad Morza Martwego*. Kraków 2000 s. 37 n.

9 C. SCHEDL. *Historia Starego Testamentu*. T. IV. Tuchów 1995 s. 362 n.

nawet przybliżonej listy męczenników z tych czasów jest rzeczą niemożliwą. Koptyjski *Synaksarion*¹⁶, kompilacja biografii świętych i męczenników na każdy dzień roku, jest przepelniona postaciami męczenników z tej epoki. Oto kilka przykładów z kalendarza koptyjskiego:

Św. Zofia, urodzona w starożytnym Memfis w środkowym Egipcie, zamężona za panowania siódmego patriarchy Eumenniosa (129-151). Jej ciało zostało przeniesione przez cesarza Konstantyna (313-337) do Konstantynopola¹⁷ – wspomnienie liturgiczne 5 Tūt¹⁸.

Św. Damiana, córka zarządcy Północnej Delt, została zamordowana wraz z czterdziestoma dziewicami w czasach Dioklecjana – męczeństwo św. Damiana wspomina się 13 Tūba¹⁹. Liturgicznie wspomina się również konsekrację kościoła św. Damiana 12 Bashans²⁰. Pierwszy kościół dedykowany św. Damianie wybudował już Jan I (496-505), dwudziesty dziewiąty patriarcha Aleksandrii²¹.

Św. Katarzyna Aleksandryjska została zamordowana w wieku osiemnastu lat przez Maximinusa w 307 r. Słynny klasztor na górze Synaj jest pod jej wezwaniem²².

Św. Jerzy, słynny rzymski legionista, prawdopodobnie pochodził z zamożnej rodziny z Kapadocji w Azji Mniejszej, przeciwstawił się Dioklecjanowi, odmawiając złożenia ofiary bóstwom pogańskim²³

---

10 RICHARDS. *Odmierzanie*. 191.

11 Pod nazwą era aleksandryjska występuje również stworzona w 400 r. przez mnicha Pandora era umieszczająca początek świata na dzień 29 sierpnia 5493 r. przed Chr. Zob. C. DETLEF, G. MÜLLER. *Ery wschodniochrześcijańskie*. W: *Słownik chrześcijaństwa wschodniego*. Red. J. ASSFALG, P. KRÜGER. Katowice 1998 s. 76.

12 RICHARDS. *Odmierzanie*. s. 107.

13 E. GIGLEWICZ. *Chronologia chrześcijańska*. W: *Kalendarze*. s. 120.

14 Dioklecjan propagował kult własnej osoby, a wszyscy stykają-

i poniósł śmierć męczeńską. Możliwe, że pochowano go w Palestynie, a jego szczątki, jak się przypuszcza, zostały przeniesione do Egiptu przez patriarchę koptyjskiego Gabriela II (1131 – 1145) – wspomnienie liturgiczne 23 Barmúda²⁴. Jest on bardzo popularnym świętym Kościoła Koptyjskiego. Pod jego wezwaniem jest około 350 kościołów koptyjskich²⁵.

Św. Merkuriusz (Merkury), zwany „Dwumieczym”, rzymski legionista, został zamęczony w 250 r., za Decjusza i pochowany w Palestynie. Jego szczątki przeniesiono do Starego Kairu, gdzie nadal znajduje się klasztor i kościół jemu poświęcony – wspomnienie liturgiczne 25 Hatúr²⁶. Liturgicznie wspomina się również przeniesienie relikwi 9 Bao’unah oraz konsekrację kościoła jemu poświęconemu 25 Abîb²⁷.

Św. Cyrus i Jan ponieśli męczeńską śmierć w czasie prześladowania Dioklecjana. Ich ciała spoczęły w kościele św. Marka w Aleksandrii. Liturgiczne wspomnienie męczeństwa przypada na 14 Bao’unah, a przeniesienia relikwi na 4 Abîb²⁸.

Wielkie prześladowania wywarły takie piętno na Kościele koptyjskim, że przyjęto zasadę mierzenia czasu od objęcia tronu przez cesarza Dioklecjana, uznając rok 284 po Chr. pierwszym rokiem Anno Martyri (A. M.)²⁹. Początek obecnego kalendarza koptyjskiego przypada na 29 sierpnia 284 r. po Chr.³⁰, co jest datą początku wielkich prześladowań chrześcijan³¹. Rok słoneczny przyjęty w tym kalendarzu jest o 18 minut i 13 sekund dłuższy

---

cy się z nim byli zobowiązani do oddawania czci nieomal boskiej, czego wyrazem było *adoratio, proskynesis*: padanie przed nim na kolana z twarzą zwróconą do ziemi. Zob. S. BRALEWSKI. *Dioklecjan*. W: *Słownik cesarzy rzymskich*. Poznań 2001 s. 209.

15 M. KAMIL. *Coptic Egypt*. Cairo 1968 s. 32.

16 Funkcjonuje również określenie *synaksariusz*. Zob. A. BARTNICKI, J. MANTEL-NIECKO. *Historia Etiopii*. Wrocław 1971 s. 27.

17 Kościół zachodni przedstawia inne wersje życia świętych o

niż dokładny rok słoneczny. Stąd kalendarz koptyjski opóźnia się w stosunku do rzeczywistego roku słonecznego. Miesiąc księżycowy przyjęty w kalendarzu koptyjskim, potrzebny do obliczenia czasu Wielkanocy, jest o 22 sekundy dłuższy niż dokładny przeciętny pomiar. Odchylenie to sumuje się od III w. po Chr., kiedy to rozpoczęto koptyjskie odliczanie *epakt*, i wpływa ono na czas obchodzenia Wielkanocy.

Koptyjski kalendarz składa się z dwunastu miesięcy po 30 dni i z małego miesiąca liczącego pięć dni, a w roku przestępnym sześć dni³². Koptyjskie miesiące są zapożyczone z okresu dynastycznego w starożytnym Egipcie. Używali ich rolnicy z okresu koptyjskiego, podobnie jak obecnie używają ich rolnicy muzułmańscy w Egipcie. Nazwy tych miesięcy są następujące:

- I – Tût (wrzesień-październik)
- II – Bâbah (październik-listopad)
- III – Hatûr (listopad-grudzień)
- IV – Kiak (grudzień-styczeń)
- V – Tûbah (styczeń-luty)
- VI – Amshâr (luty-marzec)
- VII – Barmahât (marzec-kwiecień)
- VIII – Baramûdah (kwiecień-maj)
- IX – Bashanas (maj-czerwiec)
- X – Bao'unah (czerwiec-lipiec)

---

tym imieniu. Por. W. ZALEWSKI. *Święci na każdy dzień*. Warszawa 1989 s. 253.

18 Por. O. F. A. MEINARDUS. *Two Thousand Years of Coptic Christianity*. Cairo 2002 s. 286.

19 *Tamże*. 295.

20 *Tamże*. 314.

21 *Tamże*. 177.

22 Por. KAMIL. *Coptic Egypt*. s. 34. Ze względu na rozbudowane

- XI – Abîb (lipiec-sierpień)
 XII – Misrâ (sierpień-wrzesień)
 XIII – Nasi (mały miesiąc – pięć lub sześć dni dodatkowych).

Nazwy tych miesięcy są zapożyczone od starożytnych Egipcjan. Tak na przykład Tût przypomina boga Thota³³; Hatûr przypomina boginię Hathor³⁴; Bashans przypomina boga Khonso³⁵. Obecnie Nowy Rok zaczyna się 11 września. We wrześniu 2003 r. zaczął się 1720 r. A. M.

3. Kalendarz Kościoła etiopskiego.

Kościół etiopski przyjął chrześcijaństwo za pośrednictwem Aleksandrii. Do 1959 r. był pod wpływem Kościoła koptyjskiego, po uzyskaniu autonomii uznał honorowe zwierzchnictwo koptyjskiego patriarchy Aleksandrii³⁶. Po uzyskaniu niepodległości przez Erytrę Kościół ten uniezależnił się od Etiopii i w 1998 r. został konsekrowany pierwszy patriarcha Ortodoksyjnego Kościoła Erytrei³⁷.

Kalendarz Kościoła etiopskiego został przejęty od Kościoła koptyjskiego i zasymilowany do warunków Etiopii. Składa się on, tak samo jak kalendarz koptyjski, a wcześniej egipski, z dwunastu miesięcy po 30 dni oraz z trzynastego miesiąca w postaci pięciu lub sześciu dni w roku przestępnym. Kościół etiopski przejął do swojego kalendarza wspomnienie wielu świętych czczonych w Kościele koptyjskim, w szczególności sposób czczeni są św. Michał wspomniany każdego miesiąca oraz św. Jerzy³⁸. Abba Szymon z klasztoru św. Antoniego w Egipcie w XIV w. dokonał przekładu *Synaksarionu*, kalendarza świętych, do którego dołączono rodzi-

---

legendy związane z jej życiem w 1969 r. została wykreślona z ogólnego kalendarza Kościoła katolickiego. Zob. V. SCHAUBER, H. M. SCHINDLER. *Ilustrowany leksykon świętych*. Kielce 2002 s. 369.

23 Dioklecjan polecił wszystkim mieszkańcom cesarstwa złożyć

mych świętych³⁹. Popularny jest żywot Frumencjusza, który uważany jest za założyciela Kościoła etiopskiego i jego pierwszego abunę (metropolita). W kalendarzu występuje jako abba Selema (ojciec pokoju). Dużą czcią otaczany jest Lalibella, król Etiopii (XII w.), budowniczy wspaniałych kościołów wykutych w litej skale⁴⁰. Wśród założycieli klasztorów szczególnym uznaniem cieszy się mnich abba Metay zwany Libanosem⁴¹. W kalendarzu etiopskim każde cztery lata tworzą cykl, w którym każdy rok nosi imię jednego z ewangelistów, w kolejności: Mateusz, Marek, Łukasz, Jan, przy czym rok Łukasza jest zawsze przestępny⁴².

Oto nazwy miesięcy w kalendarzu etiopskim:

- I – Maskarram
- II – Tekemr
- III – Hadar
- IV – Tahsas
- V – Tarr
- VI – Yekatit
- VII – Magawit
- VIII – Miaziah
- IX – Genbot
- X – Sanni
- XI – Hamle
- XII – Nashi
- XIII – Pagumen / Quaggimi (mały miesiąc – pięć lub sześć dni dodatkowych)⁴³.

Etiopczycy liczą czas według ery litości (Amata Mehrat, Anno Misericordiae), nazwanej także erą Wcielenia. Data początkowa wynika z obliczeń Aniana (V w.) narodzin Chrystusa⁴⁴. Kalendarz etiopski zaczyna się obecnie tak samo jak kalendarz koptyjski 11 września (29 sierpnia w wersji kalendarza juliańskiego) i różni

ofiare bogom pod groźbą kary śmierci. Zob. BRALEWSKI. *Dioklecjan*. s. 212.

24 Por. MEINARDUS. *Two Thousand* s. 315.

25 Por. O. F. A. MEINARDUS. *The Historic Coptic Churches of*

się od kalendarza gregoriańskiego in minus o 7 – 8 lat⁴⁵, a więc 11 września 2003 r. rozpoczął się 1996 r.⁴⁶

Warto zauważyć, że do kalendarza egipskiego nawiązują jeszcze parsowie w Indiach. Ich era zoroastriańska zaczyna się 3 marca 389 r. przed Chr.⁴⁷

Wspólnocie koptyjskiej zawdzięczamy przechowanie wielu tradycji związanych ze starożytnym Egiptem i wczesną epoką chrześcijaństwa. Warto nad dziedzictwem tego środowiska chrześcijańskiego się zatrzymywać, by sięgnąć do wspólnych korzeni kultury, która wyrosła nad Nilem. Zachowany kalendarz koptyjski ukazuje przywiązanie do tradycji przodków i jest świadectwem zmagania Kościoła koptyjskiego z trudną, często wrogą postawą otoczenia wobec chrześcijan nad Nilem.

ORIGINE E SVILUPPO DEL CALENDARIO DEI COPTI

R i a s s u n t o

Il calendario copto è allignato nel calendario egiziano. Si compone di dodici mesi di 30 giorni e di un piccolo mese di 5 giorni che diventano 6 nell'anno bisestile. I nomi dei mesi derivano dagli antichi egiziani. L'anno solare previsto in questo calendario è di 18 minuti e 13 secondi più lungo di quello reale.